

תגובות הסביבה החברתית הקרובה והרחבה כלפי הצעירים מהחברה הדתית-לאומית שעזבו את אורח חייהם הדתי

אתר דעת תשע"ז * www.daat.ac.il

ד"ר נחמה נאמן

תקציר

מאמר זה דן באחד המאפיינים המשמעותיים של תופעת העזיבה של אורח חיים דתי בקרב צעירים מהחברה הדתית-לאומית – תגובות הסביבה החברתית הקרובה והרחוקה יותר הן במהלך התהליך והן אחרי העזיבה. במהלך התהליך - תגובות מסוימות יכולות להוות זרז להמשך התהליך, או להיפך – לעיכובו, להקפאתו, עד לבירור נוסף, או אף לביטולו. לאחר התהליך - לתגובות הסביבה יש השפעה על עיצוב יחסיו של העוזב עם חברת המוצא שלו, ולמעשה מחברות בין עברו לעתידו כאדם בוגר. זו סוגיה מורכבת, בהיותה קשורה למשתנים רבים, כמו אישיות ההורים וגורמים מבוגרים אחרים, קבוצת השווים, אישיות העוזבים, מאפייני הגיל, מערכות היחסים של העוזבים עם כל אלה מלכתחילה; זו סוגיה מורכבת גם כי שלוש תקופות חיים קשורות בכך ושזורות זו בזו: העבר של העוזב, ההווה שלו ועתידו במרחב המשפחתי, זה של המשפחה המורחבת. בהתאם למאפייני המחקר האיכותי, הניב מאמר זה "תיאור גדוש" של מחשבות, רגשות, מאוויים ואירועים אישיים של המרואיינים.

מבוא

התופעה של עזיבת אורח חיים דתי (להלן: "עזיבה") בקרב צעירים מהחברה הדתית-לאומית בישראל נדונה בעבודות אקדמיות, והיא רלוונטית לקבוצות שונות בחברה זו (בר-לב, תשנ"ד; בר-לב וקדם, תשמ"ט; לוי, לוינסון וכ"ץ, תשנ"ד; לסלוי ובר-לב, תשנ"ד; גודמן, תש"ס; לב, 1998; לסלוי וריץ, תשס"א; דגן, 2006).

המחקר, שעליו מבוסס המאמר הנוכחי (נאמן, תשס"ב¹), תיעד וניתח את סיפורי התנסותם של צעירים בני החברה הדתית-לאומית, שהגדירו עצמם כ"עוזבים". דהיינו, כמי שחדלו לקיים את המצוות הנתפסות כמרכזיות בדת היהודית ועזבו את אורח החיים המחייב נאמנות לערכים הדתיים, למוסדות הדת ולחברה הדתית שבה גדלו. בתיעוד ובניתוח התנסויותיהם של הצעירים הללו, על-פי כללי הגישה האיכותית, מייצג המחקר ניסיון לבחון את תופעת העזיבה בשלמותה, מתוך ראייתה כהליך מורכב, רב פנים ורב ממדים.

העבודה פורסמה בתשס"ב (2002) וחייבים לקחת בחשבון את התקופה הארוכה מאז התבצע המחקר (ראה בהמשך) מול השינויים התכופים ולעתים הדרמטיים שהתרחשו מאז בחברה הישראלית, לרבות בחברה הדתית-לאומית. עם זאת, יש לזכור שמדובר בבני אדם, ומכך אולי להניח שעדיין יהיה בממצאים אלה חידוש וערך מוסף, בעיקר לאור מיעוט עבודות מחקר בנושא בכלל ועבודות העוסקות בכל מרכיבי התופעה ברמת פירוט מעין זו בפרט.

¹ נאמן, נ' (תשס"ב). עזיבת אורח חיים דתי בקרב צעירים מן החברה הדתית-לאומית בישראל. חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, אוניברסיטת בר-אילן, בית הספר לחינוך.

מאמר זה דן בתגובות הסביבה החברתית הקרובה והרחוקה יותר כלפי העוזבים, בעיקר בהקשר של תהליך העזיבה. תגובות הסביבה כלפי העוזב הן מרכיב משמעותי בהקשר זה, כי הן יכולות להוות זרז להמשך התהליך, או להיפך – להקפאתו עד לבירור נוסף, או אף לביטולו. יתר על כן, התגובות של הסביבה החברתית משמעותיות לאדם ככלל, כי מדובר בתגובות של "האחר המשמעותי" בחייו, והן משפיעות במידה רבה על שלימות רוחו ונפשו בכל שלב של חייו. הדברים מקבלים משנה תוקף עבור העוזב, אשר בעזיבתו פנה עורף לאורח החיים של משפחתו וחברת המוצא שלו. במקרה זה, לתגובות הסביבה יש גם השפעה על עיצוב יחסיו של העוזב עם חברת המוצא שלו, ולמעשה מחברות בין עברו לבין עתידו כאדם בוגר. תגובות הסביבה החברתית מהוות סוגיה מורכבת בהיותה קשורה למשתנים רבים, כמו אישיות ההורים וגורמים מבוגרים אחרים, קבוצת השווים, אישיות העוזבים, מערכות היחסים של העוזבים עם כל אלה מלכתחילה; תגובות הסביבה החברתית מהוות סוגיה מורכבת גם כי הן רלוונטיות לשני המרכיבים של תופעת העזיבה: התהליך והכניסה לעולם החילוני, ואף באופן שהם לא דיכוטומיים בהכרח, אלא שזורים זה בזה (נאמן, תשס"ב).

רקע תיאורטי

1. החברה הדתית-לאומית וצעיריה

ליהדות האורתודוקסית שלושה מאפיינים: האמונה שההלכה מקורה בהתגלות, התפיסה שעל כל יהודי לחיות על-פי ההלכה, ורגישות לאי-ההתאמה שבין ניהול אורח חיים דתי לבין התערות מלאה בעולם המודרני (ליבמן, תשמ"ב). היהדות האורתודוקסית אינה עשויה מקשה אחת, ההבדלים בין הקבוצות השונות ברורים וחדים מאשר בעבר, וההבחנה העיקרית היא בין חרדים לבין דתיים-לאומיים (ליבמן, 1990; פרידמן, 1991). אלה גם אלה נאמנים להלכה היהודית, אך הציבור הדתי-לאומי - בניגוד לחרדים - מבטא באורחות חייו גם את ההכרה בצורך להסתגל במידת האפשר לעולם המודרני ולערכיו (ליבמן, תשמ"ב; פרידמן, 1991; אלאור, 1998; כהן וזיסר, 2003; כהן, 2004; כהן והראל, 2004), ובהתאמה לכך גם נקשרו לחברה הדתית-לאומית תווי הזהות השונים, כמו: דתיים מודרניים, דתיים ציוניים, מפד"ל והכיפות הסרוגות.

השילוב בין דת ומודרנה, בין דתיות מסורתית ולאומיות מודרנית, היה ועודנו המאפיין המובהק של החברה הדתית-לאומית. הלכה למעשה, הציבור הדתי-לאומי נטוע בשני "עולמות": הוא חלק בלתי נפרד ואקטיבי של החברה הישראלית, שכלל היא חברה חילונית בעלת אוריינטציה מערבית, ובה בעת הוא מהווה תרבות-משנה מובחנת המעוגנת בהלכה היהודית ומחויבת לערכים הנגזרים ממנה, הנוגעים בתחומים משמעותיים ביותר לחיי היחיד והחברה. מציאות זאת היא מקור לאתגרים, לעימות מפרה וליחסי גומלין מסעירים (קפלן, 1980), אך היא דורשת אומץ חברתי ויצירתיות הלכתית (אלאור, 1998), יש בה גם מתח מובנה והסתכנות, והיא מציבה קשיים ואתגרים מורכבים, שאחד הבולטים ביניהם הוא האתגר החינוכי.

רבים טוענים לקשר בין הזהות המורכבת של החברה הדתית-לאומית לבין עזיבת צעירים מתוכה את אורח החיים הדתי. בקרב המחזיקים בעמדה זו יש אף מי שנוטים להצדיק את החינוך בחברה החרדית, המגלם את ההתבדלות וההסתגרות מן העולם המודרני בכלל ומהחברה הישראלית בפרט. מנגד, יש רבים המעדיפים את דרכה של הציונות הדתית ואת התמודדותה עם מחיר הפתיחות על-פני אימוץ פתרונות חד-ממדיים (בר-לב, תשנ"ד-1). התמודדות שכזו היא נחלתו של היחיד הדתי-לאומי כבר מנעוריו, והחשיפה לדפוסי הפנאי המודרני היא חלק ממנה.

לנוער הדתי יש קשיים בשמירת המחויבות למסורת. קיימת שונות בין-אישית רבה בקרב הצעירים, הן באדיקות הדתית והן במידת הפתיחות לחברה הישראלית, אשר ברובה היא חילונית ומתירנית. צעירי הציונות הדתית נוטים לראות את זהותם היהודית כחלק אינטגרלי מזהותם הישראלית, ועם זאת הם מובחנים כקבוצה ייחודית בדפוסי ההווי והתרבות שלהם (אדלר וכהנא, 1973). צעירי הציונות הדתית חשים עצמם חלק מתרבות הנעורים המערבית המודרנית, אך גם שונים ונבדלים ממנה בתחומים רבים. ההשתייכות למסגרות סוציאליזציה נפרדות - בהן תופסת מקום מרכזי תנועת הנוער הדתית, ובעיקר "בני-עקיבא", מביאה את הנוער הדתי-לאומי להתגבש כקבוצה תרבותית, המצהירה על ייחודיותה ומפגינה את הסתייגותה הן כלפי קבוצות נעורים אחרות והן כלפי עולם המבוגרים על הדו-ערכיות שבו. בני הנוער מגבשים ומגדירים את סגנונם האישי על-פי הגדרה קבוצתית זו, המסייעת להם להתמודד עם היעדר הכוונה ברורה בסוגיית השילוב בין ערכים מעולמות שונים (בן-צבי, תשנ"ב). עם זאת, סבורה בן-צבי (שם), מצב מתמשך של אי-בהירות אידיאולוגית עלול להניע צעירים בחברה הדתית-לאומית לבחור בפתרון שונה, דהיינו: לאמץ דפוסי חיים של קבוצות מוגדרות יותר כמו נוער חילוני, או לחלופין - נוער חרדי.

2. יחסי צעירים והוריהם

אריקסון (1968; 1980) היה הראשון שפיתח תיאוריה פסיכו-סוציאלית, ופירושו הכנסת האישיות ומרכיביה להקשר (קונטקסט) של הסביבה החברתית; האישיות מתפתחת על רקע האינטראקציות עם הסביבה, ולא בניתוק ממנה.² אריקסון הכיר מלכתחילה בחשיבות של ההשפעות החברתיות על התהליך של התפתחות האישיות אצל "כל אדם", האדם ה"רגיל", באשר הוא אדם, מאז קיומה של החברה המודרנית. אריקסון הדגיש את ההתפתחות של האישיות בכל שלבי החיים, ופירושו שיש חשיבות להתרחשויות בחיי היחיד גם אחרי שנות ילדותו (בניגוד לפרויד, לדוגמא, שהדגיש את ההתפתחות עד גיל 13-12). האינטראקציות של היחיד עם הסביבה (לשון אחר: תגובות הסביבה כלפיו) קובעות את פתרונו החיובי של כל שלב, את המשימות ההתפתחותיות של כל שלב, היינו את איכות חייו של היחיד בהמשך. אריקסון הרחיב את הצרכים הפנימיים לעבר מיקומם במערכת החברתית; הוא הוסיף לצד השלבים הפסיכו-סקסואליים (שתוארו על-ידי פרויד) גם שלבים פסיכו-סוציאליים במהלכם היחיד מפתח ומגבש את זהות האני. הסביבה החברתית ותגובותיה החיוביות הן חלק משמעותי בזהות אני מוצקה ובריא. יתר על כן, היחיד זקוק במהלך התפתחותו ל"תחושה סובייקטיבית של אחידות והמשכיות" (אריקסון, 1968, 19).

² כשוני וחידוש לעומת פרויד שטען להתפתחות פסיכו-סקסואלית, לפיה עיקר התפתחותו של האדם מבוססת על המרכיבים (מין וכוח) בתוכו של האדם.

אריקסון (1968; 1980) קבע שמונה שלבי התפתחות במעגל חיי האדם, אך הדגיש את השלב החמישי, גיל ההתבגרות, כשלב התפתחותי מרכזי בגיבוש זהות האני, ובהתאם לזה נתן לו את שמו: שלב גיבוש הזהות. המטלה המרכזית של היחיד בשלב זה היא גיבוש הזהות (מול בלבול/פיזור זהות). בשלב זה מתרחשת "קפיצה התפתחותית" – התפתחות מואצת בכל ההיבטים של האישיות (הקוגניטיבי, פיזיולוגי, מיני, רגשי, חברתי). במסגרת זו מתערער הסדר הקודם של הרציפות, ומול הקירבה להורים והתלות בהם מתעורר גם הצורך בעצמאות, במרידה, בהתחברות לקבוצת השווים.

חוקרים רבים טוענים שבמקביל לצורך של צעירים בעצמאות, באינדיבידואציה (Blos, 1967), יחסי הקירבה בין הורים לילדים מאופיינים גם ברציפות והמשכיות (Sroufe & Fleeson, 1986). על אף השינויים ותחושות של התרחקות, ממשיך המתבגר להיות חלק ממשפחתו, וזו ממשיכה כבעבר למלא תפקיד חשוב באופן התפתחותו (שולמן, 1995a). הורים ממשיכים להיות מקור תמיכה חשוב לילדיהם המתבגרים (Hunter & Youniss, 1982). חוקרים מצאו שתפקוד תקין בתחומים שונים בגיל ההתבגרות מותנה באיזון השאיפה לעצמאות ולהתרחקות מן ההורים על-ידי תחושת התמיכה מן ההורים, כ"בסיס עורפי" שממנו יוצאים ואליו ניתן לחזור (סגינר, 1995; Lamborn & Steinberg, 1993; Conger, Conger, Elder, Lorenz, Simons & Whitbeck, 1992). התייחסות דומה העלה בטלהיים (תשנ"ד): "כדי שהמתבגר יעז לצאת אל העולם הוא זקוק להרגיש שהבית שגדל בו הוא עדיין ביתו. ללא תנאי...". חוקרים רבים של גיל ההתבגרות, גם כאלה שגישתם המקורית הדגישה רק את האוטונומיה וההתרחקות מן ההורים, תומכים בכך שהמתבגר זקוק להרגיש שהבית שגדל בו הוא עדיין ביתו (בטלהיים, תשנ"ד; סגינר, 1995).

הדברים מקבלים משנה תוקף בחברה היהודית-ישראלית המייחסת למשפחה מעמד מרכזי, עם ביטויים מחשבתיים ומילוליים כעמדה וכערך וכן ביטויים התנהגותיים בקשר שנשמר לאורך החיים בעוצמה רבה (כ"ץ וגורביץ, תשל"ד; שמוש, תשמ"ד; כ"ץ, האז, גורביץ, וייץ, אדוני, שיף וגולדברג, תשנ"ג; גולדברג, תשנ"ה; לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002).

מתודולוגיה

עזיבת אורח חיים דתי היא תהליך אישי סובייקטיבי המתרחש בראשונה בתוך צפונות לבו של היחיד, ועיקריו - השתנות של תפיסות והתנסויות הקרובות לגרעין הפרטי ביותר של האדם. כדי לרדת לחקרו של מסע פנימי זה בוצע המחקר בשיטה האיכותית-נרטיבית, המכוונת במהותה לתת מענה למוטיבציה לבחון שאלה אנושית או תופעה חברתית "מבפנים" - מתוך "העולם האמיתי" של מושאי המחקר. זהו, אפוא, מחקר אינדוקטיבי, שממצאיו מהווים "תיאור גדוש" ומקיף של פרטים ומצבים הנלמדים על-ידי החוקר באמצעות קשר בלתי-אמצעי עם נחקריו, בניסיון להבין את מורכבות התופעה הנחקרת בקונטקסט החברתי וההיסטורי שלה ובמערך חייהם של המתנסים בה. תפיסתם הסובייקטיבית של הנחקרים היא משמעותית, שכן ממנה נגזרו עמדותיהם והתנהגויותיהם (Glense & Peshkin, 1992; Josselson, 1995).

בהתאם לכך, מאמר זה מבוסס על סיפור חייהם של 86 צעירים³, כפי שסופר על-ידם ועל-פי תפיסתם את האירועים, ללא הצלבה של מקורות אחרים. הצעירים, בני החברה הדתית-לאומית, שהגדירו עצמם כ"עוזבים", הם ילידי הארץ (בין השנים 1956-1970), לאחר שירות צבאי או שירות לאומי, וגילם בטווח של 20-35 שנה (הצעירים בני 21-35, הצעירות בנות 20-35). הדגימה היא תכליתית (purposeful sampling) ורב-גונית (maximum variation). בהתאם לכך, נעשה ניסיון ליצור קבוצת מרואיינים במירב הגיוון - פיזור של צורות ישוב, מקומות ישוב ודפוסי חינוך - במטרה להקיף את השפעתם של משתנים בעלי אופי סוציאליזטורי שונה. המשתתפים נבחרו גם על-פי פיזור של משתנים שיוכיים - מין, גיל (בתוך טווח הגילים הנבחר), מוצא וסטטוס משפחתי. משתנה הגיל והסטטוס משפחתי לא קיבלו ביטוי מובחן בתיאור הממצאים, ומשתנה המוצא קיבל ביטוי מובחן רק בנושאים אחדים.

איתור המשתתפים וראיונם נעשו במהלכם של החודשים מאי 1992 ועד מרץ 1995. הצעירים אותרו בשתי שיטות: האחת - שיטת "כדור השלג" (snowball sampling), ובשיטה האחרת נעזרנו ב"מודיעים", "אנשי מפתח", שהיו בעלי תפקידים במסגרות החינוכיות בהן שהו הצעירים. בשילוב שתי השיטות יש תרומה לצמצום ההטיה על-ידי הרחבת מעגל המרואיינים. כמקובל במחקרים בעולם, 30 ראיונות הם מספר מספק כדי לספק חומר שבו עשויים להתגלות דפוסים, והבחנה בין האקראי לבין הדפוסי, וכדי לצייר תמונה מייצגת של המצב ברמה שונה מאשר כל ראיון בודד בפני עצמו. ראיונות עם מספר אנשים, החיים בתנאים חברתיים ותרבותיים דומים, יוצרים גוף בעל עוצמה רבה, דרכו ניתן להשיג מידע נוסף ואף פרספקטיבה חדשה (Bertaux, 1981). במחקר המתבסס על 86 ראיונות על אחת כמה וכמה. הקביעה של תקרת הגיל 35 הייתה כדי להבטיח שהמשתתפים יהיו מדור סוציולוגי אחד, ובכך לנטרל השפעות דוריות שונות על המשתתפים. גם בכך אפשר לראות תרומה לצמצום ההטיה.

סיפורי החיים הופקו באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה⁴, שהנם שילוב של הריאיון האתנוגרפי הפתוח הלא-מובנה ושל הריאיון המודרך-ממוקד. כל הראיונות הוקלטו, הועברו אל הכתב בדיוק מרבי והפכו לטקסט, אשר שימש בסיס לתיאור, לניתוח ולפרשנות. בניתוח הממצאים אומץ העיקרון של הגישה הפרשנית ההרמנויטית, לפיה מלאכת פירוש הטקסט בוצעה בשני שלבים: ניתוח תוכן הטקסט על-פי מבניו הגלויים, וניתוח הטקסט תוך התייחסות

³ בעבודת הדוקטורט (נאמן, תשס"ב), עליה מבוסס מאמר זה, ניתחנו ראיונות עם 86 צעירים, שהתפלגותם היא: 18 בוגרים של ישיבות תיכוניות ו-10 בוגרות של אולפנות; 13 בוגרים ו-11 בוגרות של בתי ספר תיכוניים דתיים ומקיפים; 17 בוגרים ו-17 בוגרות של בתי ספר תיכוניים של הקיבוץ הדתי.

⁴ בעבודת הדוקטורט (שם, שם), עליה נסמך מאמר זה, ניתן למצוא פרק מתודולוגי מפורט ביותר העוסק בכל הנושאים הרלוונטיים, כמו: גישת המחקר, האסטרטגיה הנרטיבית, שיטת הדגימה ואיתור המשתתפים, הליך המחקר, ראיון מובנה למחצה, שיטת ניתוח הממצאים, והתייחסות לנושא המהימנות והתוקף (בר-הסתמכות ואמינות). בעבודה זו נשמרו הסטנדרטים המקובלים במחקר שמושאי בני-אדם, היינו: שמירת פרטיות המרואיינים (שימוש בשמות בדויים), הדגשת הזכות להפסיק את הריאיון, קבלת הסכמה להקליט את הריאיון, זהירות מפני חשיפת פרטים ביוגרפיים ודמוגרפיים מזהים, וכדומה. כל מרכיבי עבודת השדה נעשו על-ידי החוקרת, ללא מעורבות של גורמים נוספים.

להקשרים הגלומים בו (כלומר: פענוח המשמעויות על-ידי החוקר). בניתוח התוכן נעזרנו בגישת ההשוואה המתמדת, שיטה של ניתוח חומר איכותי המבוססת על תהליך יצירת קטגוריות תוך ניתוח הנתונים, שיוכים של נושאים, אירועים והתנסויות לקטגוריות והשוואתם לנושאים אחרים בתוך אותה קטגוריה. הניתוח הסתייע בתוכנת מחשב אשר פותחה במיוחד למחקר זה. התוכנה היוותה חלופה להעברה ידנית של קטעי הקטגוריות, אך היא גם סיפקה גבולות ברורים יותר לעבודה, אפשרה דיוק ובטחון שנושאים לא יישכחו. בשלב ראשון נעשה ניתוח אנכי, לפיו סיפורו של מרואיין אחד נלקח כיחידת ניתוח. בשלב שני נעשה ניתוח אופקי, או ניתוח השוואתי מתמיד בין המקרים, כדי לחפש דפוסים ותהליכים המשותפים למשתתפים.

בניתוח האיכותי שולב גם ביטוי לעוצמה, שנקבעה על-פי מידת השכיחות והכיוון של הקטגוריות, ואלה היו ביטוי למידת החשיבות המיוחסת להן. על-פי ביטויי העוצמה דורגו הקטגוריות הקשורות בגורמי העזיבה לגורמים ראשיים, משניים ושוליים, וכן לגורמים בלעדיים ומצטברים. בנוסף, שולב בניתוח הנתונים גם היבט כמותי של המידע, והניתוח האיכותי הוצג גם באמצעות ערכים מספריים. נעשתה ספירה של תמות או של קטגוריות, ובהקשר הזה נערכה גם השוואה של קבוצות המשנה. הדבר נעשה באמצעות יחידות ניתוח, אשר מוינו בתוכן של הקטגוריות (על-פי נושאים פנים קטגוריאליים), נספרו וסוכמו בכימות חלקי תיאורי, ובכך דיווחנו על שיעור השכיחות של התנהגויות בקטגוריות השונות. הציטוטים נמסרו בשני אופנים - בתוך הטקסט וכפסקה נפרדת ממורכזת ובגופן שונה. הדגשה בקו תחתון בתוך הציטוט מבטאת הדגשה של דברי המרואיין במקור. בצמוד לציטוט צוין שמו (הבדוי) של המרואיין.

ממצאים

תגובותיהם של הסובבים כלפי העוזב היו מרכיב משמעותי בסיפורי המרואיינים, ואף הייתה להן השפעה על מאפייני התהליך. מדובר בסביבה החברתית הקרובה והרחבה. בסביבה הקרובה - כללו הדיווחים בראש ובראשונה את ההורים, באופן פחות האחים והאחיות, ועוד פחות הסבים והסבתות. בסביבה הרחבה יותר - נכללו מורים, חברים, מכרים ובעלי תפקידים בקיבוץ. כמו בכל הדיווחים במחקרנו, גם כאן נמסרו הדיווחים על-ידי המרואיינים בלבד ולא התקיימו שיחות עם הורי המרואיינים או גורמים אחרים. התיאורים המובאים כאן משקפים אפוא רק את נקודת המבט הסובייקטיבית של המרואיינים.

1. תגובות ההורים

לדיון בתגובות ההורים לעזיבה יש להקדים ולומר, שהתודעות ההורים לעזיבה הייתה מרכיב משמעותי בפני עצמו. כפי שצוין במחקר (נאמן, תש"ס"ב), ההורים לרוב לא היו שותפים לתהליכי מחשבה והתלבטות בטרם השינוי. במקרים רבים הם לא יכלו להיות עדים לשינויים בשל מגורי ילדיהם מחוץ לבית עקב לימודים בבתי ספר פנימייתיים, שירות צבאי, שירות לאומי, לימודים במוסדות מרוחקים להשכלה גבוהה ונסיעה לחו"ל. במקרים אחרים הם שאלו ונענו בהכחשה או

בתשובות מתחמקות, כמו מקריות, טעות, שיכחה, "הכיפה נפלה". במקרים נוספים, ההורים לא שאלו לפשר "הסימנים" במשך התהליך.

למרואיינים היה קושי עצום ליידע את ההורים בדבר העזיבה ולהסביר את עמדתם גם לאחר שגמלה ההחלטה בליבם והיא יצאה מן הכוח אל הפועל. במיעוט בולט של המקרים נאמרה ההודעה במפורש. לעתים, הדבר נאמר בחצי משפט לאחריו השתררה שתיקה, או "יצאו מהחדר בריצה", ולכל היותר נעשתה שיחה קצרה ולא מעמיקה. ברוב המקרים השאירו המרואיינים לעובדות "לדבר בעד עצמן" ולהורים - להבין ולהקיש ממראה עיניהם. הדברים התגלגלו, נרמזו והובנו, מעשים היו לעובדה ושימשו כ"דובר". למרות מרכזיותו וחשיבותו של הנושא עבור ההורים - לרוב לא נשאלו שאלות, לא התקיימה שיחה ישירה, ברורה, מעמיקה ומפורטת, לא ביוזמת הצעירים ולא ביוזמת ההורים. לא במהלך התהליך, כאשר ניתן היה לזהות "סימנים" לעזיבה, ולא לאחר שהצעירים כבר קיימו אורח חיים חילוני מלא ורצוף מחוץ לבית ההורים. אף לא אחרי חשיפת העובדות כמו פגישה מקרית עם הבן גלוי הראש. להערכתנו, היעדרה של השיחה לא נבע מתוך הזנחה, או מתוך חוסר אכפתיות של ההורים, אלא דווקא כיוון שהעזיבה נתפסה על-ידי הצעירים כטעונה עבור הוריהם ומכך גם עבורם. למעשה, מספר רב של מרואיינים למעשה לא יידע את ההורים על עזיבתם באופן ברור ופורמלי. בדומה להיבטים אחרים של תהליך העזיבה גם כאן, המקרים היו מאוד שונים זה מזה ושיקפו גוונים שונים של אינטראקציות בין הילדים להוריהם בנושא זה.

הביטויים בהם השתמשו המרואיינים שיקפו את קשייהם הרגשיים לשוחח בנושא וליידע את ההורים, גם במקרים בהם תוארו יחסי אהבה גדולה להורים, או דווקא בשל כך: "לא יכולתי ללכת להגיד לאבא שלי. פשוט לא יכולתי... לא ידעתי איך אני עושה את זה. זה היה גדול עליי" (גדעון). העזיבה הייתה ועודנה "טאבו מוחלט", "הנושא כל-כך טעון", "אני לא מרגישה שאני מסוגלת לדבר עליו", "יום אחד תפסתי אומץ", "לאחר האמירה ברחתי", "אימא ישר עם הדמעות בעיניים", "זה לא נושא שמדובר". מרואיינים תיארו סוגים שונים של אינטראקציה על דקויותיהם: שיחות, מבטים, משחקים פסיכולוגיים, תחושות. תוארה אינטראקציה שונה עם כל אחד מההורים בנושא, ונעשה אף שימוש במטפורה ששיקפה את הקושי הגדול כל-כך להודיע להורים על העזיבה: ההודעה להורים על עזיבה דתית משולה להודעה של קצין העיר על אסון שקרה לבן. במקרה של הנמשל, להבדיל מהמשל, ניתן לדחות ולא להודיע, וכך אמנם עשה מרואין זה ואחרים: "דוחים ודוחים עד לרגע ה"אומץ", או עד שהמציאות סיפקה את התשובות, או עד שנמצא חבר או מכר שסיפר זאת להורים. אצל מקצת המרואיינים, האחים הצעירים מילאו את תפקיד ההורים ושאלו את השאלות המצופות. ביחס לדפוס התנהגות זה אין לנו נתונים מספיקים, אך מתוך אלה הקיימים ברור שברוב המקרים לא עשו כן ההורים.

אתה לא אומר מיד, אימא, אני לא שם יותר כיפה מהיום. אין תשובה כזאת. זה לא קיים בלקסיקון. זה פשוט בלתי אפשרי... אתה לא יכול להגיד במוצהר, זה דבר שהוא מאוד קשה, לאט לאט התהליכים האלה רואים אותם וזהו. (דני)

כחלק מהקושי לייצע את ההורים התקיימה במקרים אחדים הסתרה של תהליך העזיבה. היו מרואיינים שהוריהם לא ידעו על עצם העזיבה, או על עומק העזיבה. בקרב מרואיינים אלה ניתן לעמוד על שיעור יתר של בנות ממוצא מזרחי. הנימוק של המרואיינים להסתרה היה למנוע פגיעה בהורים ולמנוע מהם צער. במקרים נוספים מדובר היה בהסתרה מפני אחד ההורים, אם ביוזמת העוזב ואם ביוזמת ההורה השני, לרוב הסתרה של האם מהאב. ההסתרה ביוזמת ההורה היא למעשה גם דפוס תגובה שלו לעזיבה. הסתרה התקיימה גם מאחים צעירים יותר ומסבים וסבתות. הסתרה מאחים צעירים יותר נועדה למנוע השפעה ומקורה היה לרוב בהורים, בעוד שהסתרה מהסב ומהסבתא נועדה למנוע מהם צער והיוזמה הייתה לרוב מצד העוזבים.

התגובות בקרב זוגות ההורים לא היו אחידות. בחלק גדול מהמקרים התגלה שוני בין תגובת האב לתגובת האם של המרואיין ברמת הקושי, בעוצמת התגובה ובתוכנה. עם זאת, למעט הבדל אחד, לא מצאנו מאפיינים המבחינים את תגובות האבות לעומת תגובות של האימהות. נמצאו גם אבות וגם אימהות שקיבלו את העזיבה באופן מתון והביעו צער, תוך איפוק ושמירה על יחסים תקינים ולהיפך. ההבדל היחיד שנמצא היה בתגובות של ניתוק הקשר. ה"ברוגז" למשך זמן ארוך ביותר דווח יותר כתגובה של אבות ופחות אצל אימהות.

התגובות גם לא תמיד היו בהתאמה לרמת דתיות ההורים הן מבחינת התגובה הפנימית-רגשית הקושי, הכאב והצער שהרגישו ההורים) והן מבחינת התגובה החיצונית האופרטיבית שלהם כלפי העוזבים. בכך, אמנם, הפתיעו את ילדיהם במקרים רבים. הורים שביטאו תגובות קשות ביותר הן מבחינת עוצמת הפגיעה, הכאב והצער והן מבחינת היחס שגילו בפועל כלפי ילדיהם⁵ תוארו כמקיימים דתיות "ממוצעת", פושרת מאוד ואפילו כ"מחפפים". כך גם לגבי הורים שתוארו כבעלי גישה "ליברלית" ומתונה, שהעבירו מסרים של ביקורתיות וציניות כלפי הממסד הדתי, כלפי מנהגים דתיים ואף אנשים דתיים. תגובות קשות הביאו אצל מרואיינים אחדים לקשיים משמעותיים בחיי המשפחה, בעיקר ביחס למשא שרביץ על מצפונם. במקרים אחדים הביאו התגובות הקשות אף להתמוטטות המערכת המשפחתית, עד לצורך בפנייה ליעוץ מקצועי. מצד שני, הורים שתוארו כמדקדקים וכמקיימים את הדתיות באופן מלא ועקבי התגלו כמקבלים ותומכים, לא מתוך שמחה כמובן, אך מתוך קבלת הדין והבהרה לילדיהם שאהבתם איננה מותנית בדתיותם. בכך הם ביטאו את הערך הרב שייחסו להמשך קיומו של הקשר עם הבן או הבת ואפשרו קשר נינוח ואינטנסיבי למרות הרגשת הכאב והקושי. תגובות מתונות קיבלו ביטוי בגילויים, כמו: הורים שלא עמדו על כך שילדיהם יחבשו כיפה או ילבשו בגד צנוע בשעה שנפגשו; הורים שאפשרו לילדיהם להגיע לביתם בשבת ולא נתנו להם את ההרגשה המעיקה של עשייה בלתי נורמטיבית; הורים שלא הסתירו את העזיבה מפני האחרים.

ממצא נוסף העולה מהראיונות באופן ברור ובולט הוא שהורים אשר באו מבית לא-דתי (חזרו בתשובה, או קיבלו על עצמם אורח חיים דתי בעקבות נישואין) הגיבו באורח קשה ביותר. מקצתם של הורים אלה קיימו את דתיותם לאורך השנים בדקדקנות ובעקביות, ומקצתם במידה

⁵ ההסבר של תגובות ההורים, לרבות על רקע הפער המצויין, הוא מחוץ לתחומה של עבודה זו. הן ביחס למטרותיה והן לאור העובדה שההורים לא רואיינו.

פחותה של הקפדה. אלה גם אלה הגיבו לעזיבה באופן קשה, גם בהשוואה להורים אחרים שגדלו בבתים דתיים וגם בהשוואה לבני זוגם שגדלו בבתים דתיים. באחד מן המקרים בהם אימצה האם אורח חיים דתי בעקבות נישואיה לאב, התגובות הקשות והניסיונות הכושלים של הבן לשכנעה ולקבל את דרכו הובילו אותו לפנות לגורם טיפולי "כדי לקבל את עצמו כמו שהוא":

לפעמים הייתי אומר לאימא שלי: תראי, מה אני מה אני גנב, מה עשיתי... רצחתי מישהו?
 הרגתי מישהו? למה עושים מזה כזה דבר שהוא גרוע ושפל... וישר הוא ילד רע... היא
 הייתה אומרת: זה דבר רע... כאילו עדיף שהיית בן אדם, את מבינה, מן כזה העיקר תהיה
 דתי... (אבי)

דפוסי האינטראקציה עם ההורים התגלו אצל אחדים כתהליך דינמי על-פני ממד הזמן, אך ניתן להבחין באופן ברור בשני דפוסים עיקריים של תגובות ההורים: תגובות קשות ותגובות מתונות. מחצית המרואיינים העידו על תגובות קשות; אצל המחצית השנייה התקיימו דפוסי תגובה נינוחים יותר, מתונים יותר ומקבלים יותר.

ב. התגובות הקשות - היו משני סוגים. סוג אחד: תגובות של הורים שקיבלו בעיקר ביטוי פנימי, של תחושות פגיעה, כאב וצער, התמוטטויות נפשיות, הרגשת כישלון חינוכי, הרגשה ש"אין בשביל מה לחיות". לעתים תגובות אלה היו מלוות גם בתגובות פיזיולוגיות של בכי, קושי לישון במשך לילות שלמים, ירידה במשקל. הסוג האחר: תגובות שהיו בעלות אופי מוחצן התבטאו ביחס ובהתנהגות כלפי הצעירים וכללו: דרישות בלתי מתפשרות לקיום מצוות בבית ההורים, אמירות מזלזלות וקשות, צעקות, מריבות, ניכור, התנתקות רגשית מהילדים, ניתוק הקשר לתקופות ארוכות (של שנים), אצל חלקם הקשר נשמר באופן חד-צדדי על-ידי העוזבים בלבד, סילוק מהבית, הוראה לא להגיע לבית ההורים).

היו כמה שיחות מאוד קשות... בעיקר התפרצויות מצד האבא, ביטויים מאוד קיצוניים, שעדיף שהבת שלו תצא לזנות מאשר שתעשה מה שהיא עשתה. (דורית)

תהליך מאוד קשה. קשה מאוד. התהליך הוא קשה לא מבחינת חטא. זה מבחינה משפחתית. לא דיברתי עם אבא שלי כמעט שנה. הוא נעלב איך הייתי יכול לעולל כזה דבר. הבן הבכור שלו. איך אני יכול לעולל, מה החברים שלו יגידו על זה... הוא אמר לי אין שום בעיה... אל תביא כביסה, אל תבוא לקחת אוכל... רק בגלל שהפסקתי להיות דתי... אני הייתי בשנה אחת פעם אחת בשבת בבית... והוציאו אותי גם מהירושה... החזירו אותי... ההורים שלי בחיים לא יבואו אליי. בחיים לא יתקשרו אלי הביתה... למה? כי זה בית... עד היום לא מכיר בזה שאני חילוני (אהוד).

דפוסי ההתמודדות של המרואיינים עם תגובות קשות של הורים היו גם הם מגוונים. החל מהיעדרות מן הבית למשך חודשים (במסגרת הלינה הקבוצתית בקיבוץ היה קל יותר לביצוע), עזיבת הבית ללא שמירה על קשר עם ההורים ולינה ברחובות העיר למשך תקופה ארוכה, עזיבת הבית ללא שמירה על קשר עם ההורים מאז העזיבה. מרואיינים רבים התמודדו עם תגובות אלה במישור הפנימי. הרגישו פגיעה וכאב, חלקם משלימים עם המציאות כנתון שלא ניתן לשינוי;

הרגישו צורך לפצות ולרצות בתחומים אחרים; ואף כאלה ש"מחקו" את האירועים הקשורים בתגובות ההורים והסביבה מן הזיכרון - "יש לי נטייה לעשות מוחק לכל התופעות הלא נעימות בחיים שלי, וממש שכחתי יש קטעים שאני שכחתי" (ליבי). מגוונת הייתה גם המשמעות של תגובות ההורים עבורם, אם כי מרכיב זה בעזיבה היה הקשה ביותר עבור הרוב הבולט של המרואיינים.

כן, זה (תגובות ההורים לעזיבה – נ.נ.) היה הקטע הכי קשה אצלי (חנה).

אני הרבה שנים כלפי הבית הרגשתי צורך לפצות וצורך לרצות, כזה להתקבל מחדש... יש פה בטח גם הדחקה מסוימת של כעס אם את לא נותנת לכעס שקיים כנראה איפשהו כי לא יכול להיות שלא יהיה כעס, על רקע זה שדוחים אותך ולא רוצים אותך, אז הכעס איפשהו כנראה מצא לעצמו ביטויים אחרים... וזה בעצם הייתה ההתמודדות הכי מכאיבה עם העניין הזה של עזיבת הדת... אנשים לא קולטים גם נניח המשבר הזה ביחסים של הורים ילדים על רקע עזיבת הדת. (דורית)

ב. התגובות המתונות - באו לידי ביטוי בהעברת מסרים שהעזיבה פוגעת, קשה ומצערת ובניסיונות לשנות את ההחלטה ולהשפיע על החזרה לאורח חיים דתי. ניסיונות השכנוע נעשו בנועם הליכות תוך אזכור הבעיות והחסרונות באורח החיים החילוני. ניסיונות אלה נעשו ללא ניתוק הקשר, תוך כדי ביקורי ההורים אצל ילדיהם, כשהם אף מביאים עמם אחים צעירים יותר, גם כאשר העוזבים התגוררו עם בן או בת זוג חילוניים ללא נישואין. לאחר שהבינו שלא הצליחו לשנות את החלטת ילדיהם השלימו אתה ההורים "למעשה" וקיימו מערכת יחסים טובה בינם לבין הילדים. גם בקרב תגובות אלה התגלו רמות שונות של קושי וכאב. הורים בודדים תוארו כמי שהביעו על רקע גילוי העזיבה את אהבתם הנתונה לילדיהם לא תנאי.

המרואיינים שדיווחו על תגובות מתונות הביעו הערכה ושבח להורים שהגיבו בהבנה ולא ניסו לכפות את דעתם. גם במקרה זה התגלו רמות שונות של יכולת שיח בנושא ורמות שונות של רגישות הצעירים כלפי הרגשת ההורים. חלקם הכירו תודה וב"תמורה" השתדלו לשמור על דפוסי התנהגות דתית בבית ההורים (מהקפדה על לבוש ועד הליכה לבית הכנסת), או בשמירה על דפוסי דתיות שונים בביתם שלהם (כמו שמירת כשרות ופלטת לשבת כדי שלהורים יהיה "קל לבקר"). שני מרואיינים עמדו על פער גדול במיוחד בין התגובה הפורמלית של ההורים לבין התגובה ה"אמיתית", בין המילים למעשים, אם על-פי תפיסתם ואם על-פי עובדות בשטח. פער זה הפך את מערכת התגובות הקלה והנוחה לתגובה קשה ופוגעת.

לפי דיווחי המרואיינים, הקושי של ההורים להתמודד עם העזיבה קשור במספר עניינים. הקושי בפני האל, המחשבה שילדיהם חיים בחטא; כישלונם בציווי "ושיננתם לבניך", הרגשת אשמה בגין הכישלון החינוכי להנחיל את אמונתם, ערכיהם ודרך חייהם; הקושי החברתי. הקושי החברתי היה אחד הגורמים הדומיננטיים שהשפיעו על דפוס התגובה של ההורים. החשש שלהם מתיוג על-ידי קבוצת החברים והמכרים. למעשה, הקושי היה משותף להורים ולעוזבים, בעיקר בשל הרגישות שגילו למצוקת הוריהם. אצל חלקם הקושי היה נעוץ "רק" בעזיבה המתייגת את

ההורים כמי שילדיהם יצאו לתרבות רעה וההורים עצמם נכשלו בתפקידם. אצל אחרים הקושי נבע ממעמדם החברתי בקהילה הדתית ומתחומי העיסוק של ההורים, בעיקר כאשר נשאו בתפקידים חינוכיים או תורניים. בהתאם לכך תוארו ההורים כמי שלקח להם זמן רב לעכל את העזיבה "עד שהרעש החברתי כבר נרגע סביב העניין". בתגובה היו מרואיינים שנהגו במשך שנים להגיע לבית ההורים ולהסתלק משם מבלי שיגא; במכוון לא הסתובבו בישוב כדי לא להיתקל במכרים ובקרובי משפחה.

ההורים לא יגידו אף פעם לחברים שלהם וואיי, הבן שלי עזב את הדת. כבר יותר פשוט להם להגיד הבן שלי הומו, הבן שלי אני לא יודע מה. הבן שלי שמאלני אני לא יודע מה יותר קל להגיד. אבל זה ממש דבר שכאילו תמיד ילכו בסוד. (דני)

מתוך תיאור תגובות ההורים ניתן לעמוד על תופעה בולטת נוספת במכלול התגובות של ההורים והיא התופעה של הדחקה והכחשה, שקיבלו ביטוי במיזות שונות ובצורות שונות. מרואיינים רבים טענו שהוריהם הדחיקו והכחישו את העזיבה במשך התהליך ואפילו לאחריו על אף ה"סימנים", שהיו בהתנהגותם של המרואיינים: הלבוש השתנה, הם לא הלכו לבית הכנסת וכן אמירות מרומזות של העוזבים ביחס למנהגיהם מחוץ לבית ההורים. תהליכי ההדחקה וההכחשה תורגמו על-ידי הצעירים כחלק מהקושי של הוריהם להתמודד עם העזיבה. ההדחקה וההכחשה אפשרו להורים לחשוב ולהאמין שמדובר במעידות, במשובות נעורים, בלחץ זמני, בעייפות תקופתית. כמו גם ניסיון להאמין שהצעירים עצמם אינם שלמים עם ההחלטה, הדברים עדיין הפיכים ולבטח יבואו על תיקונם. ההדחקה וההכחשה תורגמו על-ידי הצעירים גם כניסיון של ההורים לגרום לשינוי התהליך. לפיכך, אף שהדברים היו לכאורה ברורים להם, חזרו ההורים והעירו את בניהם לתפילת הבוקר, שאלו על הצום, על הדלקת הנרות, שאלו לפשר הזהות החילונית של חבר או חברה חדשים, ניסו לשדך בני זוג דתיים. אי עשיית מעשים בוטים וצעקניים, עשייה בהסתר, היעדר ההצהרה הפורמלית בפני ההורים והגילוי בשלבים על-ידי הצעירים אפשרו ו"תידלקו" את קיומה של ההדחקה וההכחשה אצל ההורים. ההורים השתמשו באי ההצהרה להדחקה ולהכחשה שלהם, והצעירים השתמשו בהדחקה ובהכחשה של ההורים כדי לפתור את היעדר ה"אומץ" והקושי להתמודד עם אמירה מפורשת, עם שיחה גלויה וישירה. תופעת ההדחקה וההכחשה הזינה את שני הצדדים. מגורים עצמאיים תרמו גם הם לתהליכי הדחקה והכחשה על-ידי ההורים.

אבי קיבל שוק, ממש שוק... אני יודע שהוא לא ישן לילות בגלל זה. הוא היה בהלם. הוא ידע שאני לא מקפיד. והוא ידע שאני לא דתי, ולא מקפיד על דתיות, אבל הוא הדחיק את זה כל הזמן עד שהוא קיבל את זה כרעם ביום בהיר. (מיכה)

לטיבן של תגובות ההורים או להיעדרן עשוי להיות תפקיד משמעותי בתהליך - כגורם מקדם או מעכב את העזיבה ולעתים אף גורם מונע. מתשובות המרואיינים ניתן להעלות מספר הבחנות בהקשר זה. בראש ובראשונה, למעט שתי מרואיינות⁶, המרואיינים האחרים שללו באופן

⁶ שתי המרואיינות השיבו שלא היו עומדות בהתניה של ניתוק מהמשפחה, אם כי אפשרות כזאת היא מאוד היפותטית ולא יכולה הייתה לקרות במשפחתן. שתיהן בוגרות אולפנא, ממוצא מזרחי. מרואיין נוסף העלה את האפשרות שאם אביו היה יושב

גורף וחד-משמעי כל אפשרות שתגובות אחרות של ההורים היו עשויות להשפיע על החלטתם. עמדה זו עולה בקנה אחד עם עצם פעולת העזיבה, שהייתה מלכתחילה בחירה קשה ו"קריאת תגר" וחיבה התמודדות עם קשיים הלכה למעשה. סחיטה רגשית, לטענתם, לא הייתה יעילה. יתר על כן, תגובה שונה ומקוטבת של הוריהם היא, לטענתם, מצב היפותטי, שאיננו תואם את המשפחה. לצורך ההיפותזה - בעקבות תגובות שונות של הוריהם, היו המרואיינים נוהגים באחת משלוש האפשרויות: הסתרת המציאות והעמדת פנים, עיכוב ודחיית התהליך במשך זמן מסוים, תשלום "מחיר" הניתוק. יתר על כן, תגובות מעין אלה והמשתמע מהן היו מביאים אותם גם לעמדה שלילית כלפי הסביבה הדתית שאילצה אותם לנהוג בדרך מנוגדת לערכים עליהם התחנכו. כלומר, תגובה שונה לא הייתה מניבה תוצאה שונה על-פי הצהרתם ולמעשה גם על-פי מעשיהם בפועל.

זה היה פשוט גורם לעוד מטען שלילי: מה הדת עושה... זה היה מעלה לי דברים שבשם הדת אנשים מאבדים את הדברים הכי בסיסיים והערכים... שאצלנו בבית הודגשו מגיל מאוד צעיר. הודגשו מאוד. (אילנית)

תגובות קיצוניות כלפי מרואיינים התגלו כבלתי יעילות ולמעשה הן תאמו את התשובות שניתנו ברמת ההיפותזה אצל מרואיינים אחרים. אדרבא, הן חיזקו והאיצו את התהליך על-ידי יצירת אנטגוניזם, דרבנו אותם לתגובת-יתר אף מעבר לכוונתם המקורית, הובילו להקצנת התהליך, לניתוק מהחברה הקודמת, תוך תשלום "מחיר" של אובדן חברים או "מחירים" אחרים של הניתוק. לחילופין, תגובות אלה דרבנו את המרואיינים להסתרת התהליך, הצורך לחיות "חיים כפולים", שיש בהם חוסר כנות והעמדת פנים. לעומת זאת, תגובות חיוביות של הבנה ופתיחות עוררו אצל מרואיינים רבים רצון וצורך להתחשב בהורים ולהימנע מפגיעה בהם בתהליך העזיבה ואחריו.

מקצתם של ההורים, שהגיבו תגובות קשות, עברו תהליך של התמתנות, הסתגלות, קבלה רבה יותר, השלמה. מהם שהגיעו למציאות של "סטטוס-קוו", המבוסס על פשרות וויתורים הדדיים, "סטטוס-קוו" שגם הוא עצמו היה תהליך דינמי ולא דווקא בתהליך ליניארי, אלא נתון לתנודות ותמורות.

בהשוואה בין קבוצות המשנה, לא נמצאו הבדלים בדפוסי התגובות של ההורים. התדמית המסורתית של משפחות ממוצא מזרחי, עשויה להוביל לציפייה בדבר קיומו של הבדל בתגובות ההורים, אך התגובות בקרב משפחות מרואיינים אלה לא נמצאו מתונות יותר מאלה של המרואיינים ממוצא אשכנזי (למעט ההורים שהעזיבה הוסתרה מהם). ניתן להסביר זאת בדפוסי הדתיות המוקפדת (ולא המסורתית) של משפחות המרואיינים ממוצא מזרחי, כמדווח בפרק הדן במשפחה (נאמן, תשס"ב).

ההתרחקות עברה עם הזמן... וגם ההבנה חזרה ונוצר, לאט לאט נוצר מן סטטוס-קוו... שנשמר כבר 3-4 שנים, של מה כן עושים, מה לא עושים... לאט לאט הוא משתנה, כלומר

אתו לשיחה רצינית ונותן לו לראות את הדברים בצורה קצת שונה, ייתכן שלא היה מגיע בכלל לחשיבה ולשאלות ביחס לאמונה: "יכול להיות, אבל זה רק עניין שיכול להיות, אני לא פוסל את זה" (דן).

לאט לאט אני מרשה לעצמי יותר ויותר... אז נגיד, אני יושב אתם תמיד לארוחות שבת עם כיפה ומברך אתם... ואת השירים של לפני שבת וכל הדברים האלה... ואני בבית לא מחלל שבת בפרהסיא, בחדר שלי כן... לפעמים יש איזה רובד של מרמור מצטבר מאחורה שבכל זאת אני עושה כל מיני דברים שלא מוצאים חן בעיניהם ואז יש איזה... אז אני מרגיש שההתפרצות, או הכסאח הוא מעבר לממדים הספציפיים של הכסאח אלא הוא כבר משהו מעבר לזה, באמת שלוקח אתו מטענים רגשיים מהדת מכל הנושא הזה. (דני)

2. תגובות האחאים

ככלל, התגובות של האחאים והאחיות היו נינוחות ומקבלות יותר, אף שגם הן כללו קשת מגוונת של תגובות. היו גם מקרים של הסתרה מפני אחים ואחיות שהיו צעירים מהמרוואיינים. בקרב אחים ואחיות נשואים ובעלי משפחות, היו שקיבלו את אחיהם או אחיותיהם כפי שהם ואפשרו להם להגיע לביתם בנסיעה בשבת, והיו אחרים שעמדו על כך שיגיעו לפני כניסת השבת, וינהגו בביתם כמנהג המקום - כיפה, נטילת ידיים, שמירת שבת וכדומה.

הבית שלנו מאוד מאוד ליברלי... אני והחברה שלי באנו בשבת אחרונה הביתה, זה בית דתי ועשינו הכול, וישנו ביחד בחדר... הם יודעים שהאחים שלהם חילוניים, הם יודעים מה האחאים עושים, וזה לא סותר את היחסים... (צור)

3. תגובות סבים וסבתות

התגובות של הסבים והסבתות שהיו מודעים לעזיבה היו גם הן מגוונות. היו שכעסו והגיבו בשיפוטיות, אחרים הגיבו באיפוק או אפילו שלחו מסרים של הבנה וקבלה: הסבא והסבתא דאגו להגיד לי שלא מפריע להם, שזה בסדר, ושאני יבוא לבקר אותם. (צור)

4. תגובות הסביבה הרחבה

תגובות הסביבה הרחבה יותר של חברים, מורים, רבנים ומכרים היו מגוונות גם הן. המפגש עם המורים לאחר שנות הלימוד היה מצומצם, עם זאת תוארו מספר תגובות שהתקבלו במפגשים מקריים, כמו קרירות או התעלמות. בקיבוץ היו המורים חלק מהקהילה ולכן מפגשים אלה היו נדירים פחות. ככלל, מגוון התגובות היה על רצף שבקצהו האחד תגובות מקבלות, מבינות ובלתי שיפוטיות; דרך תגובות של "הוא מועד כרגע, והוא יחזור חזרה", ניסיונות בודדים לשכנע לחשוב שוב ולא לעזוב לעולם פרוץ של אנשים שונים "מאתנו"; ועד לתגובות מעליבות, מתייגות, מתכחשות. רק במקרים בודדים תוארו חברים שהגיבו באופן קשה. במקרים רבים נשמרו יחסים קרובים גם עם חברים דתיים מהעבר.

הרבה תגובות... תראי, חברים קרובים, הצטערו... הם לא יותר מדי אמרו... הם היו מאוד טקטים כלפי... הם המשיכו להזמין אותי לחתונות... ויש את האנשים ש... גם אם אמרת להם שלום הם לא אמרו שלום... זה קרה כמה פעמים, ועוד כמה פעמים... רב שלא יכול, שצריך להזיז את הראש מהטומאה הזאתי (מן המרוואיין-נ.נ.) שעוברת לידו. (אלי)

תגובות הסביבה באו לידי ביטוי מוגבר בקיבוץ הדתי, והן תוארו כבעייתיות וקשות. ניתן להסביר זאת במאפיינים הייחודיים של הקיבוץ. היחיד בחברה הקיבוצית הינו חלק מקהילה ומשפחה פרטית גם יחד. הקיבוץ הוא קהילה שיתופית וסגורה יחסית, החיה במרחב גיאוגרפי די מצומצם, והסתירה בין האינטרסים של הפרט לבין האינטרסים של הכלל היא מרכיב מבני של הקהילה. הטיפול החינוכי מאופיין בריבוי של דמויות חיצוניות למשפחה בתפקידים חינוכיים - מדריך, מטפלת, ועדות. במהלך חייו חשוף בן הקיבוץ באופן אינטנסיבי לגורמים רבים יותר מאשר היחיד המתגורר בצורת יישוב אחרת. ואמנם, בין הגורמים המגיבים היו מדריכים, מטפלות, מורים, ועדות חינוך, קשר, הכוונה, ראשי ענפים, מזכירי קיבוץ ו"הרחוב הקיבוצי". מרואיינים אלה סיפרו על חוויות קשות, ואפילו קשות מאוד, שחו בהקשר של עזיבת הדתיות במהלך התהליך ולאחריו. הטלת סטיגמות והפצת רכילות; תגובות מילוליות בוטות; התייחסות מתנשאת ופוגעת; הפעלת סנקציות, כמו איום באי קבלת הטבות מגוונות המגיעות בדין (שיעורים ללימוד נהיגה, שימוש ברכב הקיבוץ, קבלת תקציב, מועמדות לחברות); "עידוד" לעזיבת הקיבוץ; סילוק מהקיבוץ באופן חד-צדדי וללא התרעה מראש (באמצעות זריקת חפצים אישיים מה"חדר", חדר המגורים בבניין עצמאי כמקובל אז בקיבוץ). הרגשת המרואיינות הייתה שההתייחסות כלפי הבנות הייתה מחמירה יותר, בדרך כלל על רקע היחסים שבינו לבינה. למעשה, רוב בני הקיבוץ דיברו על כך שזה המקום האהוב עליהם ביותר, אך מצד שני קשה להם לחזור ולבקר, כי הם מרגישים מתויגים. רוב בני הקיבוץ חוו תגובה שלילית משמעותית בהקשר לעזיבה הדתית, אצל חלקם היה זה המרכיב הקשה יותר בתהליך. בעימותים בין הקיבוץ למרואיינים, היו שתיארו את הוריהם כמי שבחרו לצדד בקיבוץ וכתוצאה הרגישו הרגשת בדידות ואובדן משענת משמעותית ביותר. אחרים כאבו בנוסף לכאבם גם את כאב ההורים, שצריכים להתמודד עם הקיבוץ ברמה היומיומית, מרכיב שהיה משמעותי עבורם במיוחד.

כל מה שאת לא רוצה. ועדת חינוך, המדריכה של הכיתה שלנו אמרה, המחנכת של הבית ספר, המנהל של הבית ספר, כל מי שאת רוצה אמר עלי משהו. כל אלה על עזיבת הדת. **מה הם אמרו? סוג הדברים שהדחקתי מזיכרוני. על עזיבת הקיבוץ - שמחו מאוד, שגורם מפריע כמוני עוזב את הקיבוץ... מה שהרגיז אותי שהמהלך שהיא (חברה בוועדת החינוך -נ.נ.) עשתה פגע בהורים שלי, זה הרגיז אותי יותר... אני עברתי את זה. הם לקחו את זה הכי קשה. על זה לא סלחתי לה... הרגיז אותי שהביאו את זה לאסיפה כללית... היה קטע, שאני לא רוצה לספר לך שהגיע לאסיפת חברים, וקטע של הנסיעות בשבת... אז הביאו את זה לאסיפת הקיבוץ, בלי שמות, אבל לכולם היה ברור במי מדובר, והייתה מעורבת בזה מרכזת ועדת חינוך של הקיבוץ, והיא גלגלה את זה לבית ספר, ולמורים ולכולם. ועל זה עד היום אני לא סולחת. (ליבי)**

מנגד, תוארו גם תגובות של הבעת צער, ניסיונות לשכנע לחזור, הצעה לנסות להתפשר, הצעה לממן את הלימודים. מרואיינים שחו תגובות אלה ראו בהן כאב וצער אמיתיים בגין עזיבה של בן קיבוץ, ניסיון כן לשכנע להישאר, פעולה מובנת, חיובית ואפילו מחמיאה. במקרים בודדים דיווחו מרואיינים על היעדר תגובות. מרואיינים אלה תפסו את היעדר התגובות כחוסר אכפתיות, כמציאות מאכזבת ופוגעת ומתמיהה, בעיקר על רקע של מעורבות חברתית ומקצועית גבוהה

והרגשת אהבה מצדם לקיבוץ בו גדלו, "אהבת נפש עד היום". רגשות אלה קיבלו העצמה על רקע של עזיבה בגיל מאוחר.

גורמי עיכוב והפעלה של העזיבה החיצונית הכוללת

נושא זה אמנם איננו קשור ישירות לנושא התגובות, אך נוסף אותו בגלל תפקודו הדומה, כגורם מעכב או מפעיל של העזיבה. יתר על כן, יש לכך תרומה לראייה שלימה יותר של הנושאים הנדונים. נושאים שונים צוינו כגורמי עיכוב של העזיבה הכוללת וכגורמים להפעלתה. עיקרם של גורמי העיכוב היו חיצוניים וקשורים בסביבה החברתית הקרובה או הרחוקה. במיעוטם נמצאו גם גורמים פנימיים, הקשורים בחשיבה נוספת של העוזב.

ההורים - היוו גורמי עיכוב בשל תלות רגשית, חברתית וכלכלית. גורם עיכוב ייחודי, שקשור בהורים, נמצא בסיפורו של מרואיין אחד. למרות שמדובר בדוגמא יחידה, יש בה לשקף את משקלה המשמעותי של העזיבה בחיי ההורים על-פי תפיסת ילדיהם ואת הרגישות הרבה הקשורה בה. לאחר תקופה מסוימת בצבא החליט **אלישע** סופית שאיננו דתי. באותה תקופה נהרג אחיו ואלישע החליט לדחות את העזיבה למען הוריו ורק לאחר שנה "הסיר את הכיפה". הוא בחר לדחות את העזיבה הכוללת, אף לא לחיות באותה תקופה "חיים כפולים". הן כדי לא להונות את הוריו, והן כי ל"קיבוץ הדתי יש לו רשת מודיעים טובה מאוד" - "הייתי בעצם שנה דתי-חילוני. התנהגתי כמו דתי, אבל בעצם הייתי בהכרה חילוני" (**אלישע**).

המסגרת החינוכית - היוותה גורם מעכב באותם מקרים שהיה לצעירים חשש להישלח ל"גלות" (לישיבה חרדית), כפי שנהגו לגבי כל מי שנחשד בהתלבטות או בסטייה (בדרך כלל בישיבה התיכונית), וגם בשל הדאגה מפגיעה בציוני בחינות הבגרות.

השירות הצבאי - היה בסיס להתנהגויות סותרות בקרב המרואיינים (מפורט בפרק הגורמים לעזיבה; נאמן, תשס"ב). בהתאם לזאת, הוא היווה אצל מרואיינים אחדים גורם מעכב של העזיבה החיצונית הכוללת בעקבות החלטה שקיבלו בטרם השירות - לשמור על הדתיות מסיבות שונות, כמו אתגר, רצון להוכיח שהשירות איננו מחלן, דאגה לתדמית חיובית של האנשים הדתיים ומגורים בבית ההורים. וכך, למרות העזיבה הפנימית היחיד קיים את דתיותו בממד ההתנהגותי. אצל מרואיינים אחרים הפכה תקופת השירות הצבאי למציאות חדשה של הפסקת תלות חברתית וכלכלית במשפחה ובחברים. המעבר למגורים מחוץ לבית למקום רחוק ומנותק, שינוי בקבוצת ההשתייכות, או תפיסת השירות הצבאי כמעבר לגיל בגרות, המאפשר בחירה ומימוש עצמאי - היוו או סמלו התנתקות מן המשפחה והחברים, שתפקדה כגורם-מפעיל לעזיבה החיצונית ול"הסרת הכיפה". אצל חלקם התבצעה העזיבה "רק" במסגרת השירות הצבאי, בפרהסיה החילונית, כשהם מקיימים "חיים כפולים" למשך תקופה נוספת, אצל אחרים העזיבה הייתה אמנם כוללת, לרבות "הסרת כיפה" בבית ההורים. אירועים במהלך השירות, כמו מעבר לעיסוק צבאי אחר, סיום קורס וקבלת תפקיד חדש היוו סיטואציות מזמנות להעברת ההחלטה לפסים מעשיים וכוללניים יותר. התנתקות זו אפשרה "להסיר את הכיפה" בלי הצורך להתמודד עם "שאלות ותשובות" של אנשי הקבוצה שהכירו את היחיד כחובש כיפה. **השירות הלאומי** - היה

גורם מעכב לעזיבה החיצונית אצל מרואיינות אחדות אם בגלל המגורים בבית ההורים ואם בגלל מהותו של העיסוק בשירות הלאומי. הריחוק והניתוק מהבית ב"שנת השירות" ובגרעיני נח"ל היו לעתים גורם מזמן וגורם-מפעיל לעזיבה בשל אווירה חברתית-דתית בעייתית בקבוצה, היעדר גיבוש קבוצתי או אידיאולוגי, קבוצה הטרוגנית מבחינה דתית, קבוצות צעירים ללא משפחות - כל אלה השרו אווירה פתוחה ובלתי מחייבת גם מבחינה דתית.

לימודים במוסדות להשכלה גבוהה - היו גם הם גורם מעכב של העזיבה החיצונית אצל צעירים שהתגוררו בבית ההורים. הדבר התבצע באמצעות ה"סטטוס-קוו", שעיצבו ב"משא ומתן" עם ההורים, או מתוך הבנה פנימית שלהם. המרואיינים ביצעו הפרות ברשות היחיד או קיימו "חיים כפולים" בידיעת ההורים והעזיבה הכוללת התעכבה. סיום תקופת הלימודים היה מעין סיום של כל המסגרות האחרות עד אז, ו"הסרת הכיפה" הייתה מעין השלמה סמלית להרגשת השחרור. גם המגורים במעונות הסטודנטים באוניברסיטה הדתית היוו "חממה" והמשך הסוציאליזציה הדתית הרצופה וסיום התקופה תפקד כגורם-מפעיל לעזיבת הדתיות.

גמרתי את כל המסגרות בחיי... השתחררתי מכל מסגרות הלימודים... תיכון... צבא... שנת שירות... קיבוץ... גמרתי ללמוד בגיל 30... ביום שגמרתי ללמוד הורדתי את הכיפה. (יעקב)

שהות בחו"ל - תפקדה כמפרקת את החיזוקים האירגוניים וכהזדמנות נוספת לביצוע החיתוך הסופי, גם אם קודם לכן התקיימה הזדמנות לעזיבה, כמו שחרור מהשירות הצבאי או עזיבת הקיבוץ. ארצות חו"ל היוו טריטוריה מנותקת מההורים ומהחברים וסיפקו מרחק שמאפשר לא לתת דין-וחשבון לקבוצת המוצא, הן ביומיום והן במועדים מיוחדים שמקבלים התייחסות דתית משפחתית. הנסיעות הארוכות אפשרו חשיפה והיכרות משמעותית עם קבוצות ויחידים לא-דתיים. המסעות היו מקור להשפעה ולחשיבה, כמו גם מקור נטייה לנוחות ולקושי בהתמודדות עם קשיים - קושי לשמור על מסגרת דתית בחברה מעורבת בשל הריחוק משירותים דתיים, מאוכל כשר ומבית כנסת. היו מרואיינים שהתייחסו לתקופה זו כתקופה מורטורית, "שנת חופש" מהדת, אחריה "נראה מה יהיה". בשום ארצה חזרו ושמרו על אורח חיים דתי וסיטואציה אחרת בהמשך תפקדה אצלם כאירוע סיבתי לעזיבה. אחרים מצאו פתרונות לבעיות ולקשיים, ונוספים "החזיקו מעמד" בחלק מהתקופה בחו"ל. "הסרת הכיפה" בחו"ל אפשרה לצעירים להרגיש ב"חופש", להיטמע בחברה כבלתי מזוהים ובלתי מחויבים לדבר. הנסיעה לחו"ל תפקדה בהקשרים אלה גם ברמה הסמלית, סמל להשתחררות מה"כבלים". אצל חלקם כבר מדרגות המטוס או כבש האֶגְנִיה היוו סמל לאפשרות השחרור, ואף מועדים בעלי משמעות יהודית ייחודית, כמו ערב ראש השנה, לא היוו גורם מעכב או מונע לעזיבה.

עזיבת הקיבוץ שימשה גם היא מעבר אל "הסרת הכיפה". כל עוד היו המרואיינים חלק מן הקהילה הקיבוצית, רובם הוסיפו "לחבוש כיפה" (בנות לא הצהירו על עצמן כלא-דתיות) במסגרת הקיבוץ במשך השירות הצבאי ולימודים גבוהים על אף שעשו כבר את ה"עזיבה הפנימית". חלקם אף המשיכו בהתנהגות דתית בפרהסיה החילונית, אחרים כבר הפרו מחוץ לקיבוץ את "כל" המצוות. לאחר עזיבת הקיבוץ, הרשו לעצמם מרואיינים אלה להיראות גלוי ראש, לבושים בלבוש חילוני, מקצתם גם בפרהסיה של הקיבוץ. סיפור ייחודי בהקשר זה הוא

סיפורו של **גיורא**. גיורא היה חילוני בתחילת הצבא, חילוניות שהובילה לאווירה קשה במשפחה ובקיבוץ. מבין הרגשות המנוגדים שהתקיימו אצלו גברו הרגשות למען ההרגשה הנעימה ו"השקט הסביבתי" והוא חזר ו"חבש את הכיפה", דבר שהוביל גם לדחיית ההחלטה הסופית: "...יש זמן להחליט. בינתיים אשים כיפה". בכך ניתנה לדתיות תקופת מורטוריום נוספת שעשויה הייתה להסתיים גם באופן שונה. גיורא עזב את הקיבוץ "עדיין עם כיפה על הראש... למעשה רק כשעזבתי את הקיבוץ, הרגשתי סופית שיש לי את התנאים לחשוב ולהחליט והגעתי למסקנה והחלטה".

כאמור, נמצאו גם גורמים פנימיים לעיכוב העזיבה החיצונית ואפילו מודעים. למרות הדמיון, יש להבחין מאפיין זה מתקופת ההתלבטות; הבחנה דקה, אך בעלת חשיבות. משמעותה של הכפילות עיכוב נוסף של העזיבה החיצונית, והיא מעידה על הקושי הפנימי הגדול לקבל החלטה. הפחד מההשלכות, חוסר האומץ "לשבור", הצורך לחשוב, להתרגל, לעבד את הדברים, או לתת לזמן ולנסיבות לעשות את שלהם. תקופת "החיים הכפולים" הייתה אצל אחדים תקופה נוספת של התלבטות, שאפריורית תוצאתה לא הייתה חד-משמעית באופן מוחלט.

דיון

תגובות הסביבה החברתית

נראה שבתגובות ההורים והסביבה היה יותר מאשר ביטוי של אכזבה מעצם העובדה שילדיהם לא המשיכו בדרכם. קלמן כהנא המחיש זאת לבן גוריון במילים אלה: "לך לא יהיה אסון אם הבן שלך יהיה דתי. לי יהיה אסון אם הבן שלי לא יהיה דתי" (1950, אצל שגב, 1984, 242). בתגובות היה שילוב של מרכיבים שונים. בבסיסה של התפיסה הדתית עומדת קבלת האמונה והמחויבות כלפי האל ותורתו ודאגה להמשכיות העם היהודי וציבור שומרי המצוות. בהתאם לזאת, לא יכולה לבוא בחשבון פתיחות לדרכים אחרות ויש להיאבק כנגד החרג, שהינו סוטה מהקבוצה. המאבק יכול להתקיים באמצעות סנקציות של תיוג, איום, עונש, הוצאה מהקבוצה וכדומה (שוהם, תשמ"ה; שפירא ובן-אליעזר, תשנ"ה). הדבר בא לידי ביטוי בעיקר במשפחה ובבית הספר, אם כי גם במסגרות חברתיות אחרות. על רקע זה ניתן אף לראות את הביטוי המוגבר של תגובות הסביבה כלפי העוזבים בני הקיבוץ, בנוסף להסברנו בדבר הקיבוץ כקהילה ומשפחה פרטית גם יחד (ראה לעיל), ואולי אף לראות את הקיבוץ בהקשר זה כמשפחה המורחבת.

עם זאת, רק מחצית מן המרואיינים העידו על תגובות קיצוניות כלפיהם, ואילו אצל המחצית השנייה דפוסי התגובה היו מתונים ומקבלים יותר. תגובות קיצוניות לא היו יעילות במניעת השינוי ואף עוררו כעסים וכאב שנותרו גם לאחר השלמת תהליך העזיבה. לעומת זאת, תגובות חיוביות של הבנה ופתיחות עוררו רצון וצורך להתחשב בהורים ולהימנע מפגיעה בהם עד כמה שניתן ותרמו בהמשך ליחסים תקינים בין הורים לילדיהם הבוגרים. כבר הראי"ה קוק הציע לאב שבניו לא הלכו בדרך התורה והמצוות להתמודד עם גילויי החילון בדרכי סובלנות, נועם

ואהבה, וש"בכל האופנים לא יפקיר את בניו ויקרסם כפי היכולת" (קוק, תש"ג, קמד⁷). במקרים רבים של תגובות קשות, במיוחד כאשר ההורים ניתקו את הקשר עם ילדיהם, העידו המרואיינים שהם אלה שעשו את הצעד הראשון לבניית הקשר מחדש.

תגובת המרואיינים לדרך פעולתם הקשה של ההורים או של הגורמים האחרים יכולה להיבחן על-פי תיאוריית התיוג (שוהם, תשמ"ה; שפירא ובן-אליעזר, תשנ"ה). המרואיינים נטו "להוכיח" את התיוג ולהצדיק אותו בכך שהמשיכו בהתנהגותם החילונית ולא נסוגו ממנה. תיאור זה מתאים במיוחד לתיאור של תהליך "ההבשלה" מסטייה חד-פעמית למועדת (שוהם, רהב וארד, 1980; שוהם, תשמ"ה, 49⁸). יש בכך התאמה גם לטיעונם של בריןקרהוף ובורק (Brinkerhoff & Burk, 1980) בדבר התיוג השלילי שעשוי לפעול כזרז של העזיבה, תוך שהוא נותן לה צורה וכיוון. התיוג מוביל את היחיד לדחות את הקהילה הדתית ולעזוב בסופו של דבר. לטענתם, בלי זרז או גורם נוסף היחיד עשוי להישאר במסגרת הקהילה הדתית אף שאיבד חלק מאמונותיו. היחיד אשר תויג יוכרח על-ידי הציפיות החברתיות להגדיר עצמו מחדש בדרך שלילית ולפעול בדפוס עקבי לתווית, אם כי לא בהכרח באופן ספונטני ומיידי. יחד עם זאת, יש לזכור כי התגובה לתיוג עשויה להיות שונה על-פי הבדלים אינדיבידואליים ונסיבתיים, וכטיעונו של שוהם (תשמ"ה) הסטיגמה היא רק מוביל אחד בתבנית הדינמית המעצבת את תהליכי הסטייה של היחיד. הסבר אפשרי נוסף לתגובתם של המרואיינים כלפי התיוג הוא שצעירים וצעירות ממילא בונים מחדש את מעגלי החברים ותחומי העניין בשנים שלאחר בית הספר התיכון (Whitbourne & Tesch, 1985; Bloss, 1967; לכן, גם אם תגובות קיצוניות כלפי העוזבים גורמות לקושי רב, הן לא יהוו בהכרח גורם בולם של ביצוע השינוי.

המשמעות שהעוזבים העניקו לתגובות ההורים, הן במקרה של תגובות קשות והן במקרה של תגובות מתונות (כמתואר לעיל), מקבלת ביסוס בטיעון החוקרים בדבר יחסי הקירבה בין הורים לילדים המאופיינים גם ברציפות והמשכיות (Sroufe & Fleeson, 1986), במקביל לצורך של הצעירים בעצמאות, באינדיבידואציה (Bloss, 1967) שבה ניתן להסביר את העזיבה, בנוסף לגורמים הנוספים. על אף השינויים ותחושות של התרחקות, ממשך המתבגר להיות חלק ממשפחתו, וזו ממשיכה כבעבר למלא תפקיד חשוב באופן התפתחותו (שולמן, 1995a). הורים ממשיכים להיות מקור תמיכה חשוב לילדיהם המתבגרים (Hunter & Youniss, 1982). ממצאי מחקרים הדגישו שתפקוד תקין בתחומים שונים בגיל ההתבגרות מותנה באיזון השאיפה לעצמאות ולהתרחקות מן ההורים על-ידי תחושת התמיכה מן ההורים, כ"בסיס עורפי" שממנו יוצאים ואליו ניתן לחזור (סגינר, 1995; Conger, Elder, ; Lamborn & Steinberg, 1993).

⁷ ראה אגרותיו של הראי"ה קוק (תש"ג) אל הרב מילשטיין: אגרת נ, עמ' נח-נט; אגרת קיג, עמ' קמג-קמד; אגרת שלב, עמ' ססח-שע. יצוין שמשנה זו של הראי"ה קוק התבססה בעיקר על המגמה להחזרתם של פורקי עול תורה ומצוות. הסובלנות היא תורת חינוך לאדם הדתי בהתמודדותו עם הכפירה וגילויי ההתנגדות לדת כדי לתקנם (ירון, תשנ"ג, 367-368; גולדמן, תשנ"ז, 91, 105). עם זאת, ניתן להבין התניה זו במכתבו של הראי"ה קוק גם כמוגבלת לגבי דור הבנים מתוך כוונה להחיל אותה על בניהם. זאת, לאור דבריו: "...ואם הם רק יתחילו להתעורר לטובה, ישלימו בניהם אחריהם את פעלם לטובה..." (קוק, תש"ג, אגרת קיג, עמ' קמד; ראה גם אגרת נ' עמ' נט).

⁸ התייחסות מפורטת לתהליכי התיוג ומשמעותם ראה גם אצל שוהם ש. גיורא (תשל"ח) ובעיקר אצל שוהם שלמה (תשמ"ד).

(Lorenz, Simons & Whitbeck, 1992). התייחסות דומה העלה בטלהיים (תשנ"ד): "כדי שהמתבגר יעז לצאת אל העולם הוא זקוק להרגיש שהבית שגדל בו הוא עדיין ביתו. ללא תנאי..." (המילים "ללא תנאי" מקבלות כאן משמעות ייחודית ורבה). לגישה זו שותפים גם חוקרים רבים של גיל ההתבגרות, גם בין אלה שגישתם המקורית הדגישה רק את האוטונומיה וההתרחקות מן ההורים (סגינר, 1995). הדברים מקבלים חיזוק נוסף בדיווח של מחקרים רבים על מרכזיות המשפחה בחברה היהודית-ישראלית, שיש לה ביטויים מחשבתיים ומילוליים כעמדה וכערך וכן ביטויים התנהגותיים בקשר שנשמר לאורך החיים בעוצמה רבה (כ"ץ וגורביץ, תשל"ד; שמוש, תשמ"ד; כ"ץ, האז, גורביץ, וייץ, אדוני, שיף וגולדברג, תשנ"ג; גולדברג, תשנ"ה; לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002). בכל אלה ניתן למצוא התאמה רבה לתיאורי המרואיינים על ציפיותיהם מן ההורים למרות העזיבה - הצורך שלהם ב"קבלה" של ההורים, בקשר אֶתם ובמעורבות של ההורים בחייהם, הכוללת גם שיח גלוי על דפוסי חייהם ה"חדשים". מכאן נבע הקושי הרגשי בעקבות תהליכי תיג, ניתוק וניכור מצד ההורים ורגשות אשמה כלפיהם מצד הילדים.

רוב המרואיינים לא תפסו את עצמם כמחצינים את גילויי העזיבה. מקצתם אף הסתירו את ביטויי העזיבה או פרטים מחייהם (כמו מגורים עם בן או בת זוג ללא נישואין); הן כדי לא לצער והן כדי לאפשר קשר טוב וחיובי עם ההורים, גם אם לעתים גבתה ההסתרה מחיר רגשי קשה. הם דיווחו על ציפיות ודרישות מגוונות של ההורים לקיים התנהגות דתית בבית ההורים, כמו חבישת כיפה, נטילת ידיים, קימה לתפילה והליכה לבית הכנסת. למקצתם הייתה בעיה להבין ולקבל את דרישות ההורים, בעיקר לאחר השלמת העזיבה. ניתן להסביר את התנגדותם לדרישות ההורים בצורך לבטא את התהליך שעברו ברמה ההצהרתית ועל-ידי עמידה על זכותם להתנהגות חילונית בבית ההורים, אף שידעו שהדבר מעורר אי שביעות רצון וביקורת. יתכן שדרישות ההורים להתנהגות דתית גרמו להם להרגיש מאוימים ביחס לחופש הבחירה ולאיכות הבחירה שלהם. עם זאת, נראה שככל שמערכת היחסים המשפחתיים במהלך התבגרותם הייתה טובה יותר מצד אחד, ומצד שני ההורים נתפסו כמי שעושים כל מאמץ להבין ולקבל, תוך העברת הבקשות והציפיות באופן נינוח יותר ודורש פחות - כך הקשר עם ההורים לאחר העזיבה היה הדוק יותר; כך היה לעוזבים קל יותר להבין ולקבל את הציפיות והבקשות של ההורים. וכתוצאה מכך הם לא ביטאו את העזיבה באמצעות התנהגות פרובוקטיבית בבית ההורים או בקהילת המוצא הדתית, ואף גילו רצון חזק יותר לרצות את הוריהם, להפיס את דעתם, "לפצות" ולהנות אותם. אם בדפוסים שונים של התנהגות דתית בבית ההורים ואם בדרכים אחרות, כמו הישגים מקצועיים, משפחתיים.

מקורות

אדלר, ח' וכהנא, ר' (1973). דיוקנו החברתי של הנוער. בתוך חיים אורמיאן (עורך), **החינוך בישראל** (עמ' 210-197). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
 אלאור, ת' (1998). בפסח הבא: **נשים ואוריינות בציונות הדתית**. תל-אביב: עם עובד.
 אריקסון, א' (1968), **זהות, נעורים ומשבר**, עמוד 19).

תגובות הסביבה החברתית הקרובה והרחבה כלפי הצעירים מהחברה הדתית-לאומית שעזבו את אורח חייהם הדתי ד"ר נחמה
 נאמן / אתר דעת תשע"ז * www.daat.ac.il

אריקסון, א' (1980). **ילדות וחברה** (שמונה שלבים של האדם, פרק 7, עמ' 184-197). מהדורה 12, תל-אביב: ספרית פועלים.

בן-צבי, ע' (תשנ"ב). **נוער דתי-לאומי בישראל: גוונים של תת-תרבות**. עבודת מחקר לתואר שני. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה.

בר-לב, מ' (תשנ"ד). השפעת העולם המודרני על גילויי חילון בנוער הדתי. **גיליון, חשון**, 5-11.

בר-לב, מ' (תשנ"ד-1). להתמודד באומץ עם מחיר הפתיחות. **עמודים**, 574, 189-178.

בר-לב, מ' וקדם, פ' (תשמ"ט). **חניכי עליית הנוער בישיבות ובאולפנות**. דו"ח מחקר מוגש לעליית הנוער. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

בטלהיים, ב' (תשנ"ד). **הורה מתקבל על הדעת: ספר על גידול ילדים**. (תרגום: נ. לוינסון). תל-אביב: עם עובד.

גודמן, י' (תש"ס). תמורות בתרבות הנוער הציוני דתי היום. בתוך תנועת אל עמי (עורך), **החינוך לאמונה בדורנו: היבטים בחינוך הנוער תוך לימוד אופיו ותפקידו של הדור** (עמ' 81-67). ירושלים: מכון אור האמונה.

גולדברגר, ד' (תשנ"ה). **המערה המודרנית: מחברה ריכוזית לקהילה דיגיטלית**. ירושלים: החברה למתנסים.

גולדמן, א' (תשנ"ז). **מחקרים ועיונים. הגות יהודית בעבר ובהווה**. (עורכים: דני סטטמן ואבי שגיא). ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.

דגן, מ' (2006). **החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה. חמישים שנות החינוך הממלכתי בישראל**. תל-אביב: משרד הביטחון, מכללה אקדמית ליפשיץ.

ירון, צ' (תשנ"ג). **משנתו של הרב קוק**. ירושלים: המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה.

כהן, א' (2004). ראשית צניחת גאולתנו - דעיכת הציונות הדתית במאבק על הזהות הדתית במדינת ישראל והשפעותיה לעתיד. בתוך אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מאמרים** (עמ' 385-364). ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.

כהן, א' והראל, י' (2004). מבוא. בתוך אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מאמרים** (עמ' 23-21). ירושלים: מוסד ביאליק, קרן קימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.

כהן, א' וזיסר, ב' (2003). **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-החילוני בפתח המאה העשרים ואחת**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

כ"ץ א' וגורביץ, מ' (תשל"ד). המשכיות וחילון. בתוך אליהוא כ"ץ ומיכאל גורביץ (עורכים), **תרבות הפנאי בישראל: דפוסי בילוי וצריכה תרבותית** (עמ' 27-13). תל-אביב: עם עובד.

כ"ץ, א' האז, ה', גורביץ, מ', וייץ, ש', אדוני, ח', שיף, מ' וגולדברג, ד' (תשנ"ג). **תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית 1970-1990**. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.

לב, ש' (1998). **ושיודע לשאול: ארבעה-עשר מונולוגים של דתיים לשעבר**. תל-אביב: חרדל.

לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (תשנ"ד). **אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל**. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.

לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (2002). **יהודים ישראלים: דיוקן, אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואבי חי ישראל.
 ליבמן, י' צ' (תשמ"ב). התפתחות הניאו-מסורתיות בקרב יהודים אורתודוקסים בישראל. **מגמות, כז(3), 231-250**.

ליבמן, י' צ' (1990). הקדמה. בתוך ישעיהו (צי'ארלס) ליבמן (עורך), **לחיות ביחד: יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית** (עמ' 9-14). ירושלים: כתר.

לסלוי, א' ובר-לב, מ' (תשנ"ד). **עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי דתי**. דו"ח מחקר. רמת-גן: המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, אוניברסיטת בר-אילן ומינהל החינוך הדתי, משרד החינוך והתרבות.

לסלוי, א' וריץ, י' (תשס"א). **סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי דתי - תשנ"ט**. דו"ח מחקר. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, בית הספר לחינוך, המכון לחקר החינוך הדתי ולקידומו ע"ש אליעזר שטרן.

נאמן, נ' (תשס"ב). **עזיבת אורח חיים דתי בקרב צעירים מן החברה הדתית-לאומית בישראל**. עבודת מחקר לתואר שלישי, אוניברסיטת בר-אילן, בית הספר לחינוך.

סגינר, ר' (1995). הורים: השותף השלישי לתהליכים בית-ספריים. בתוך חנוך פלום (עורך), **מתבגרים בישראל: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים** (עמ' 83-100). אבן יהודה: רכס הוצאה לאור.

פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קוק, א' י' (תש"ג). **אגרות הראי"ה, כרך ראשון: שנת תרמ"ח - תר"ע**. ירושלים: אגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק.

קפלן, ל' (1980). דיוקנו של היהודי האורתודוקסי המודרני. **תפוצות ישראל, יח, 31-41**.

שגב, ת' (1984). 1949, **הישראלים הראשונים**. (מהדורה שניה). ירושלים: דומינו.

שוהם, ש' ג' (תשמ"ה). **פשיעה, סטייה ופיקוח חברתי**. תל-אביב: פפירוס.

שוהם, ש' ג', רהב, ג' וארד, מ' (1980). **קרימינולוגיה**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

שוהם ש' ג' (תשל"ח). **סטייה חברתית**. תל-אביב: אגודת הסטודנטים, אוניברסיטת תל-אביב.

שוהם ש' (תשמ"ד). **אות קין: סטיגמה של פשע וסטייה**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

שולמן, ש' (1995). יחסים חברתיים ומשימות התפתחותיות בגיל ההתבגרות. בתוך חנוך פלום (עורך), **מתבגרים בישראל: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים** (עמ' 61-80). אבן יהודה:

רכס

הוצאה לאור.

שולמן ש' (1995a). תהליכי התבגרות ותהליכים משפחתיים - שינוי והמשכיות. בתוך חנוך פלום (עורך), **מתבגרים בישראל: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים** (עמ' 43-59). אבן יהודה:

רכס הוצאה לאור.

שפירא, י' ובן-אליעזר, א' (תשנ"ה). **יסודות הסוציולוגיה**. תל-אביב: עם עובד.

שמוש, א' (תשמ"ד). בזכות החיכוך. בתוך סמי מיכאל (משוחח), **אלה שבטי ישראל, שתים עשרה**

שיחות על השאלה העדתית (עמ' 23-33). תל-אביב: ספרית פועלים.

- Blos, P. (1967). The second individuation process of adolescence. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 162-186.
- Brinkeroff, M. B. & Burk, K.L. (1980). Disaffiliation: Some notes on falling from the faith. *Sociological Analysis*, 41(1), 41-54.
- Conger, R. D., Conger, K. J., Elder, G. H., Lorenz, F. Q., Simons, R. L. & Whitbeck, L. B. (1992). A family model of economic hardship and adjustment of early adolescent boys. *Child Development*, 63(3), 526-541.
- Glense, C. & Peshkin, A. (1992). *Becoming qualitative researchers*. New York: Longham.
- Hunter, F. T. & Youniss, J. (1982). Changes in functions of three relations during adolescence. *Developmental Psychology*, 18(6), 806-811.
- Josselson, R. (1995). Empathy, narrative and the dialogic self. In Ruthellen Josselson & Amia Lieblich (Eds.), *Interpreting experience: The narrative study of lives* (vol 3, pp. 27-44). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Lamborn, S D., & Steinberg, L. (1993). Emotional autonomy redux: Revisiting Ryan and Lynch. *Child Development*, 64(2), 483-499.
- Sroufe, L. A. & Fleeson, J. (1986). Attachment and the construction of relationships. In Willard W. Hartup & Zick Rubin (Eds.), *Relationships and development* (pp. 51-71). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Tamminen, K. (1991). *Religious development in childhood and youth: An empirical study*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Whitbourne, S. K. & Tesch, S. (1985). A comparison of identity and intimacy statuses in college students and Alumni. *Developmental Psychology*, 21(6), 1039-1044.
- Youniss, J. (1980). *Parents and peers in social development*. Chicago: University of Chicago Press.